

קהילת אנוסי משהד

ראשי-פרקים

- א. סקירה היסטורית
- ב. חיי יום-יום בקהילת האנוסים במשהד
- ג. יחס החברה המוסלמית אל האנוסים
- ד. מעמד האשה בקהילת האנוסים במשהד
- ה. סיכום
- ו. ביבליוגרפיה

*

המושג "אנוסים" המוכר לנו מציין באופן כללי את אותם היהודים שנשתמדו באונס, ע"י כפיה בספרד ובפורטוגל של ימי הביניים והיו באופן רשמי לנוצרים חדשים, ואולם נשארו יהודים בסתר לבותיהם ובחשאי שמרו על מנהגייהם היהודיים. והנה טרגדיה זו של האנוסים חזרה ונשנתה גם בלבוש אסלאמי וביחוד בפרס המוסלמית - השיעית.

אירן היתה ארץ מובהקת של אנוסים ומומרים, ומהמאה ה-14 כמעט בכל דור היתה התופעה הזו של אניסות והמרות דת.¹

במחצית הראשונה של המאה ה-19 התהוותה בפרס רדיפת יהודים קשה וחדשה והיא הביאה בכנפיה שמד של קהילה יהודית שלמה במשהד. משהד, בירת ח'וראסאן, נמצאת בצפון מזרח פרס והיא אחד "המקומות הקדושים" של האיסלאם השיעי בגבול הפרסי - אפגאני. שמד זה הכריח אלפי יהודים להיות מבחינה רשמית כ"מוסלמים חדשים". המתאסלמים כונו "גידיד אל-אסלאם" - "מוסלמים חדשים", ובקיצור ג'ידידים. אך הם דבקו בסתר ביהדותם והתאמצו והשתדלו לקיים את המצוות והמנהגים היהודיים גם בנסיבות הזמן והמקום החמורות ביותר.²

עד שנות השלושים של המאה העשרים לערך, לא ידעו יהודי העולם על קהילת האנוסים במשהד חוץ מיחידים. כנראה שהמומר יוסף וולף הביא לראשונה את הידיעה לעולם המערבי ובאמצעותו ובאמצעות יהודי מבוכרה בשם זבולון בבא הלוי, הגיעה הפרשה לידיעת משה מונטיפיורי. החוקר פישל

1 נצר, אי. "קורות אנוסי משהד לפי יעקב דילמאניאן", פעמים, 42, עורך: יצחק בצלאל, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשי"ן, עמ' 127.

2 פישל, י"ו. "קהילת האנוסים במשהד", ציון, תרצ"ו, עמ' 49.

עשה מסע מחקר למזרח בשנת 1929-30 וכשהגיע לפרס שמע לראשונה על המקרה. הסיבות לאי הידיעה על מקרה האונס של קהילה שלמה היו:

- א. ריחוק גאוגרפי וקשיי קומוניקציה עם יהודי פרס. גם בפרס עצמה היו קהילות יהודיות שלא שמעו על האנוסים עד שנות העשרים והשלושים של מאה זו, אז התחילו לעבור האנוסים לטהרן ולעלות לארץ ישראל.
- ב. טענה נוספת היתה שעלילת דמשק בשנת 1840 - שנה לאחר מקרה האונס - מיקדה את עיני העולם היהודי אליה והשיחה את הדעת מהמתרחש באזור מרוחק מאוד יחסית - בפרס.³

בקהילת משהד היו כמה אנשים שלקחו על עצמם את תיעוד ההסטוריה של הקהילה. אחד האנשים היה יעקב דילמאניאן שכתב חיבור מקיף ועליו הסתמכו חוקרים שונים כמו פרופ' נצר, שעל מאמרו אתבסס בפרק א' של העבודה. אדם שני היה פראגולה נצרווליוף, שהיה ראש עדת יוצאי משהד בשנות הארבעים בירושלים, וכתב יומן בו תיעד את זכרונותיו ומידע ששמע מדור שקדם לו.⁴ על קטעים ועובדות מיומן זה אסתמך בעיקר בפרקים ב' ג' של עבודה זו. עבודה זו מבוססת בעיקר על ראיונות, חצי מובנים, שערכתי עם מספר אנשים שחוו את המיים במשהד ומסיפורים אשר עברו מאב לבן. יש לציין שבמשך תקי האנוסות שנמשכה כמאה שנה היו שינויים במצבם של האנוסים ולקראת סוף המאה ה-19, הפיקוח עליהם נעשה רופף יותר. אך מנהגים עליהם נכתב בעבודה זו כמעט ולא השתנו במשך כל התקופה, ועל כן אפשר לראותם כמהימנים ומשקפים את דרך החיים לאורך התקופה כולה.

3 שם, עמ' 55, נצר עמ' 127.

4 בנו מר חנניה לויאן ז"ל, שהוא סבה של חברתי, תרגם יומן זה לעברית וניתנה לי הרשות לעיין בו לצורך עבודתי.

א. סקירה היסטורית

- הסקירה ההיסטורית תיעשה עפ"י חלוקה לשש תקופות אותן חילק והגדיר יעקב דילמאניאן בחיבורו.⁵
- א. מהגירת היהודים מקזוין למשהד עד למקרה האינוס - 1747-1839.
- ב. תקופת הפחד והטרור
- ג. תקופת ההתעצמות - מפרשת האינוס עד שחרור-האסירים מרבאט באבא - קודרת 1839-1857.
- ד. מראשית הנסיעות לרוסיה עד תחילת הנסיעות לרוסיה 1857-....
- ה. תקופת החירות - משוב האנוסים מרוסיה למולדתם עד פרשת הפרעות 1918-1946.
- ו. מפסח התש"ו 1946. בפסח התש"ו 1946.
- ז. מפסח 1946 - תקופת יציאת היהודים העיקרית ממשד והגירתם למקומות שונים, ביניהם למדינת ישראל.

1. תקופה ראשונה - מהתיישבות היהודית במשהד עד אינוס הקהילה 1747-1839

ההגירה של היהודים התרחשה בימיו של נאדיר שאה שעמד בראש שושלת חדשה שקמה ב-1736, כאשר הוא גרש את האפגנים מפרס. נאדיר הרחיב את גבולות המדינה, אך מעשהו החשוב היה השתתת שלטון על רעיונות דתיים חדשים סובלניים ונאורים יותר. הוא הוריד את השיעה ממעמדה (שולטת מאז עליית השושלת הצפונית בראשית המאה ה-16) ומנסה לקרב את המדינה אל האמפריה העות'מנית ששלט בה הזרם הסוני. הוא עצמו היה סוני וגילה סובלנות כלפי מיעוטים (אם כי יחס ההמון אליהם לא השתנה). בסוף ימיו נתקף בטירוף ונרצח ב-1747 כנראה שהגירת היהודים למשהד נעשתה בימיו כיון שמבצעי טרנספר של אוכלוסיה היו מדיניות ידועה ומאפיינת את שלטונו.⁶

חוקרים שונים טענו שלפני שהעביר נאדיר - שאה יהודים למשהד לא היתה קהילה יהודית במקום ואחת הסיבות היתה קדושת העיר לשיעה, מה שלא איפשר ישיבת מיעוטים נחותים בה.⁷ אך הוכחה זו אינה ברורה ונצר במאמרו

5 נצר, עמ' 129-131.

6 קשאני, ר'. קהילות היהודים בפרס-איראן, ירושלים, תש"ס, עמ' 30-31.

7 שם. י" חנינא מורח, תולדות יהודי פרס ומשוריהם, (ירושלים: הוצאת ראובן מס, 1966), עמ' 41; עזריה לוי, "עדות ותעודות לתולדות יהודי משהד, פעמים, 6, עורך יצחק בצלאל, תשמ"א, עמ' 57-59.

טוען שהיה עוד מיעוט נרדף ע"י המוסלמים - הזרתושים - שחי במשהד ואף בעיר קדושה נוספת - קום - היתה קהילה יהודית.

שנת המעבר של היהודים ויסוד הקהילה אינו ברור - מקורות שונים נותנים תאריכים שונים. המשכנע ביותר הוא התאריך שנתן דילמאניאן - 1747. בשנה זו נרצח נאדיר שאה ואחד המקורות מזכיר שחייליו, כששמעו על רצח מלכם, עזבו את היהודים וברחו.⁸

המניע של נאדיר שאה להעביר את היהודים לאזור צפון-מזרח המדינה היה כנראה העברת אוכלוסייה שיכול היה לבטוח בה, לאזור שיעי בעקרו. נאדיר שאה פקיד את אוצרות כיבושיו בעיירה כלאת - שנמצאת באזור תורכמני - סוני, ולשם היו אמורים היהודים לעבור. נאדיר לא בטח בשיעים ונאבק איתם כל ימי שלטונו.

מקור היהודים היה במחוז גילאן ומשם עברו לעיר קזוין (ההוכחות לכך הם הניב הגילקי בו דברו יהודי משהד). הטרנספר שנעשה במרחק של 1000 ק"מ - לעבר מחוז תורסאן היה אכזרי ביותר (ראה מפה - נספח 1).

מספר המשפחות שהועברו אינו ברור - לפי פראגוילה נצרו ליוף הועברו ארבעים משפחות שאחרי רצח השאה, התפזרו במספר ערים באזור וביניהם - כלאת, משהד וערים בבוכרה.

במשהד נראה שהתושבים השיעים סרבו למכור ליהודים קרקעות או בתים, והמהגרים קנו מן הזרתושים חלקות קרקע במקום הנקרא: "מאחלה עידג'אה", סמוך לחומת העיר (הזרתושים נאלצו לפנות את המקום בגלל רדיפות).⁹

2. תקופה שניה: תקופת הטרור - מהאינוס עד שחרור האסירים 1839-1857

המקרה ארע בשנת 1839, בחודש המוחרם, הקדוש למוסלמים שבעשירי בו חל יום אבל (יום מות האימאם השלישי חוסיין) ובו עולים השיעים למשהד. במשך כמה ימים נמשכו תהלוכות אבל של המוסלמים בעיר, המלוות בטקסי הלקאה עצמית.

8 נצר, עמ' 132-133.

9 לוי, עמ' 58; "י פישל, עמ' 53; אפרים ניימרק, מסע בארץ הקדם, מהזרת אברהם יערי (ירושלים: הוצאת האחים לוי אפשטיין ושות', תשי"ז), עמ' פ"ט כותב: "ישנו רחוב אחד במשהד אשר בשם "מחאלה אידגא" יקרא רחוב היהודים... שמה משכן היהודים לפניו".

התאריך העברי של הארוע היה ב"ב בחודש ניסן תקצ"ט. תאור הארוע המדויק לדעת נצר, תועד ע"י דילמאניאן:

תהלוכה דתית שבראשה סייד שהיה בעל חנות לטבק בשכונת היהודים עברה בסמוך לשכונת היהודים ב- 8-9 בחודש. הסייד רצה לנקום ביהודים שהפסיקו לשלם לו דמי חסות (כיון שהפרעות בהם גברו באותה שנה) וטען שהיהודים רוצים להעליב את זכר הקדושים המוסלמים ע"י שחיטת כלב. אותו זמן רצה יהודי להשליך נבלת כלב ששחט קודם על מנת להשתמש בדמו לצורך ריפוי יד אשתו (רפואה מקובלת לסוג מסוים של פצעים היתה טבילת המקום הנגוע בדם חם של כלב שנשחט זה עתה).¹⁰

לעומת תיאורו של דילמאניאן ישנה גירסה שונה קצת המופיעה בספרו של אפרים ניימרק שביקר במשהד ב- 1883 ומובאת גם במאמרים של חוקרים אחרים. לפי גרסה זו פנתה אשה יהודייה לרופא פרסי לרפאה מצרעת אשר בידה, והרופא הזה צוה עליה להרוג כלב ולרחוץ את ידיה בדמו. האשה הזמינה נער מוסלמי שיתפוס לה את הכלב ויהרגוהו בביתה. הנער המוסלמי שהרג את הכלב תבע תשלום גבוה שלא ניתן לו וכתוצאה מסכסוך זה רץ הנער הפרסי אל רחובות מוסלמים והכריז מתוך כעס, שהיהודים הרגו כלב ביום הצום המקודש לזכר הקדושים בני עלי וקראו לו בשם חוסיין כדי לבזות את דת המוסלמית.¹¹

המוסלמים היכו את היהודים שהיו בקרבתם ומיהרו אל המוג'יתחד (חכם דת) של העיר, שיפסוק הלכה נגד היהודים. מוג'יתחד השהה את התשובה ל- שלושה עשר בחודש המוחרם ואז פרצו המוני מוסלמים לשכונת היהודים, הציתו את בית הכנסת ורצחו עשרות יהודים. (כנראה ששלושים ושבעה יהודים מצאו את מותם בפרעות).¹²

אחרי כמה שעות שבהן נמשך הטבח עלו כמה יהודים (כחמישה) על גג אחד הבתים והכריזו ברבים על התאסלמותם על מנת לעצור את ההרג (הם היו ממשפחה מסוימת - חכימי). מיד נלקחו המתאסלמים אל האימאם ג'ומעה שכיחן במשהד באותו זמן כאימאם הראשי. הם קראו את נוסחת ההתאסלמות ("שהאדה"): לא איללה אילה אטלה ומוחמד האל אלה" - אין אל מבלעדי

10 נצר, עמ' 139; י" קשאני, עמ' 31-32.

11 ניימרק, עמ' צ'. י" חנינא מנורחי, עמ' 41-42. י" פישל, עמ' 53-54. י" בן צבי, "מדברי ימי אנוסי משהד", ציון, צ" (תרצ"ט), עמ' 250.

12 נצר, עמ' 140. על מספר היהודים הנרצחים יש הודעות שונות: ניימרק טוען שנרצחו 56 יהודים, פישל - 36, י" בן צבי וקשאני - 32.

אללה ומומד נביאו. לאחר מכן הם קבלו שמות מוסלמיים והתחייבו להביא כל יום עוד יהודים על מנת לאסלמם.

האימאם כינה את היום הזה - "אללה דאדי" שפרושו מתת אל. ואילו האנוסים קראו ליום הזה גם כן "אללה דאדי" אך במשמעות שלילית מתת אל - כלומר עונש מן השמים.¹³

קשה לקבל את הטענה שמקרה שחיתת הכלב היה הענין היחיד שגרם להתפרצות שנאה כה חמורה בהשלכותיה של המוסלמים כלפי היהודים. נצר מזכיר מקורות שונים (ביניהם תאורו של וולף, נוסע שבקר במשהד כ-4-5 שנים לאחר האירוע) שטענו כי מצב היהודים היה קשה והם סבלו מרדיפות עוד לפני מקרה אללה דאדי, ועוד לפני 1839. היו במשהד אנוסים ומומרים (בין שהתאסלמו בכח או שעשו זאת מרצון).

אירוע נוסף שמתרחש זמן קצר לפני הטבח הוא תבוסת הצבא האיראני בהראת. הצבא הנסוג הגיע למשהד עם מפקדיו ואף המלך מוחמד שאה (מלך בין 1834-1848) נכח במשהד באותם ימי נסיגה. באותו זמן חלק מיהודי משהד בראשות נשיא הקהילה עסקו בריגול לטובת האנגלים, המעצמה שתמכה באפגאנים והביאה לתבוסת האיראנים. אם כן היה זה צרוף של סיבות וגורמים שפרשת הכלב היתה בבחינת הגפרור שהדליק את אבק השריפה שעליו ישבו יהודי משהד.

ממשלת איראן אומנם התערבה לטובת יהודי משהד אך לא כדי לחלצם מהאניסות שנכפתה עליהם, אלא כדי להשיב להם את רכושם בשעת הפרעות. היתה התערבות ממשית של שר החוץ - מירזא מסעוד - שהגיע למשהד, אך הוא לא הצליח בשליחותו ושוב מתבררת עובדה קיימת - כח העולמא (חכמי הדת) היה גדול יותר מכת השלטון המרכזי.¹⁴

באותה תקופה מציין דילמאניאן פילוג לשלוש קבוצות בקרב האנוסים :
א. הקבוצה שבראשה עמדו בני משפחת המתאסלמים הראשונים (חכימי), שטענו שלמעשה אין הבדל משמעותי בין היהדות לאיסלם, וכדי למנוע אסונות נוספים צריך לנהוג לפי ההלכה המוסמית כונתה "הרוצים באיסלם".

ב. קנאי הדת היהודית - חבריה התנגדו בכל תוקף להשתלב בחיים המוסלמים. רוב אנשי הקבוצה הזו עזבו במשך הזמן את משהד ורובם התיישבו בהראת.

13 יי בן צבי, עמ' 251.

14 נצר, עמ' 140-141. יי לוי, עמ' 61-66.

בני הקבוצה הזו סרבו להתערבב עם בני הקבוצה הראשונה אף לא בקשרי נישואין.

ג. בין שתי הקבוצות הני"ל היו בני הקבוצה השלישית שטענו שלא היתה ד. ברירה אלא להתאסלם ולכן צריך להשלים עם העובדה אך יחד עם זאת אין לשכוח את מוצאם היהודי.¹⁵

קבוצה א' שכונתה "הרוצים באיסלם" לא היו אהודים ביותר על רוב בני הקהילה, שכן ממשפחה זו עלו אנשים על הגג והכריזו מיד על התאסלמותם וגרמו לשאר בני הקהילה להתאסלם. בני קבוצה זו קראו לעצמם בשמות מוסלמיים מובהקים, שמרו על קשר עם המימסד המוסלמי הדתי, בקרו במקומות הקדושים של האסלאם, ערכו בבתיהם ימי אבל לזכר קדושי השיעים והזמינו נכבדי השיעים לארוחות חגיגיות. מהם היו אף נושאי תפקידים ציבוריים במימסד הפרסי.

קבוצה ב' - "קנאי הדת היהודית" - החלו להסתגן ולצאת ממשד אחרי ששלמו כופר לאימאם ולגורמים אחרים כדי שיעלימו עין מיציאתם. המהגרים להראת שמרו על קשרים משפחתיים ומסחריים עם אחיהם האנוסים במשהד. (הקשרים קוימו באמצעות מכתבים, שנכתבו בפרסית-יהודית שיש לה איפיונים עבריים יהודיים והיא נכתבת באותיות עבריות (נקראה ג'ידידית) זו היתה אחת מהסיבות שבגללן התמידו האנוסים בלימוד השפה העברית ובכתיבתה).

חוץ מהראת התישבו האנוסים שיצאו את משהד גם בערים ועיירות אחרות במחוז חירסאן ואף בבוכרה, היתה התישבות של אנוסים גם בערים דרגו ותורבת.¹⁶

3. תקופה שלישית - התפוגגות האימה והתחזקות היהדות - אחרי 1857 התקופה מתחילה עם נסיון הצבא האיראני לכבוש פעם נוספת את הראת, אך גם נסיון זה מלווה בתבוסה. מזובר על השנים 1856-1857. (הבריטים אילצו את האיראנים לסגת בכך שצרו על חופיה הדרומיים של איראן). המעורבות היהודית במלחמה היתה בכך שחיילים איראנים תפסו שליח אנוס יהודי ממשד שהיה בדרכו לקנדהאר והחרימו את חבילות הזואר שברשותו. בין החבילות נמצא מכתב תלונה על התנהגות החיילים האיראנים נגד

15 נצר, עמ' 142. השווה ללוי, עמ' 70-71 שם הוא מתלק את הפלגים בעדת האנוסים לשניים.

16 לוי, עמ' 70-71.

היהודים מאת יהודי תושב הראת, שהיה מיועד לקונסול הבריטי בקנדהאר. היהודי נתלת. בעת הנסיגה לכיוון משהד לקחו עמם החיילים האיראניים שבויים יהודים מהראת ובהם משפחות רבות של אנוסים, שנמלטו ממשד אחרי הפרעות כדי לחיות חיים יהודיים גלויים. במשך שנתיים השתכנו השבויים האלה, שהיו משפחות שלמות עם נשים, זקנים וטף בחיאן נטוש בשם "באבא קודרת" בקירבת משהד. רבים מהם מתו בקור, ממחלות ומרעב. אנוסי משהד ידעו על מצב אחיהם בחיאן, אך לא יכלו לעשות הרבה בהיותם מוסלמים למראית עין. לבסוף כמה מהאנוסים נסעו לטהראן והגישו עצומה לשאה וזה הורה לשחרר את השבויים.¹⁷

חלק מהמשוחררים חזרו להראת, אך חלק חזרו למשהד וקבלו על עצמם את חיי המוסלמים למראית עין, כשבסתר שמרו גם הם על היהדות. כיון שיהודים אלה היו דתיים אדוקים, הם הוסיפו כח לקבוצה ב' וגי' (שציינתי לעיל), קבוצה א' - "הרוצים באסלאם" - שהתיימרה להנהיג את הקהילה איבדה מכוחה. בשנת 1856 הגיע תרגום התנ"ך לפרסית שנעשה בלונדון ע"י חברה נוצרית, ענין זה הוסיף לאפשרות ללמוד, לשמר את היהדות והגביר את ההתעצמות הדתית.¹⁸

4. תקופה רביעית - מסעות מסחר והתעצמות כלכלית עד 1918

התקופה נפתחת עם נסיעות אנוסי משהד לאסיה התיכונה לשם מסחר. אסיה התיכונה עמדה כולה במרכז הכיבוש הרוסי, שהלך והדרים מחיווה שבצפון לכיוון מרו, במחצית השניה של המאה ה-19. השלטון הרוסי השליט סדר וארגון באיזור ותרם בכל לשגשוג כלכלי, בעיקר של התורכמנים הסונים שהיו אויביהם בנפש של האיראנים השיעים. האנוסים ניצלו את שעת הכושר שהזדמנה לידיהם. נצרו קשרי מסחר הדוקים ביניהם לבין התורכמנים, כאשר גם אלה וגם אלה לא אהדו את השיעים. ההתחזקות הכלכלית של האנוסים שיפרה גם את מצבם הרוחני. בהדרגה קמו בקירבם אנשי תורה, שניתן לכנותם רבנים, ובסתר עשו רבות להנהגת הקהילה. ההבדלים הקודמים שניכרו בין הקבוצות השונות של האנוסים טושטשו. הדור הראשון של בני קבוצה א' הלך לעולמו והדור החדש הושפע משומרי התורה וההלכה.¹⁹

17 י' בן צבי, עמ' 254-256. י' לוי, עמ' 72. י' נצר, עמ' 144.

18 נצר, שם.

19 שם, עמ' 146.

תופעה נוספת מתרחשת בתקופה זו - הבהאים מתחילים לצוד נפשות בין היהודים ברחבי איראן בשל מצבם הכלכלי והרוחני הירוד. אנוסי משהד שהיו סוחרים שהסתובבו על פני מרחבים עצומים, רחוקים ממשפחותיהם היו בחלקם אוכלוסיה אידיאלית להשתכנע מהתועמלנים הבהאים. כמה יהודים ובהם אנוסים, שמספרם המדויק אינו ידוע, נעשו בהאים בערים משהד, תורבת, עשקאבאד ועוד ישובים שהיו יעד מסחרי.²⁰

5. תקופה חמישית - תקופת החירות נסתיימה בפרעות 1918-1946 התקופה משתרעת על פני 28 שנים, משנת 1918 עד הפרעות בפסח תש"ו. המהפכה הבולשביקית אילצה רבים מהאנוסים שעסקו במסחר ברחבי רוסיה ואף התיישבו בחלקיה השונים לחזור למשהד.

שיבת האנוסים למשהד הגדילה את הקהילה והרבנה את מספר העניים בתוכה, שכן האנוסים שנמלטו מרוסיה השאירו בה את כל רכושם. הקהילה אירגנה פעולות צדקה וגמילות חסדים. גידול האוכלוסיה גרם לכך שבתקופת רזא - שאה יצאו חלק מהאנוסים משכונת הגטו - עידג'אה ובנו לעצמם שכונה מודרנית חדשה (ברחוב ג'נת).

הקושי של האנוסים שחזרו למשהד לחיות שוב כיהודים בסתר, הניע כמה מהאנוסים לעזוב את משהד ולעלות לא"י מיד עם השמועה על הכרזת בלפור והתקווה שעומד לקום בית לאומי ליהודים בארץ ישראל.

שלטון השושלת הפהלוית, תחת מלכות רזא - שאה (1925-1941) שינה את פני קהילת האנוסים במשהד, רזא-שאה ביקש להצמיד את איראן לעידן המודרניזציה ולאחד את השבטים והקבוצות האתניות, הדתיות והלשוניות שבה לעם אחד. המשטר נאבק בכוחות השמרניים ובמסד הדתי, **דבר שהביא הקלה למיעוטים הדתיים ברחבי המדינה**. בתעודות הזהות שהונפקו בפעם הראשונה באיראן נתבקשו כל התושבים להזדהות בשם, בשם משפחה ובמוצא הדתי. פקידי משרד רישום האוכלוסין במשהד סירבו לרשום את האנוסים כמוסלמים, משום שעדיין לא עלו ממעמד "גידיד אל אסלאם" למעמד של מוסלמי. האנוסים פחדו שירשמו אותם כיהודים (שכן מוסלמי הממיר את דתו דינו מות) ומונח של "גידיד אל אסלאם" לא היה מוזכר בחוקה. לפי דילמאניאן רשמו הפקידים את היהודים על דעת עצמם בשם "כלימי" שפרושו בן דת משה. מעתה אנוסים

שהתגייסו לצבא האיראני יכלו לצאת לחופשות לפי החגים היהודיים. המשפחות המפורסמות מן העבר איבדו בהדרגה את זהותן, כי כל אחד היה רשאי לבחור לעצמו שם משפחה חדש.

יהודי משהד שעדיין מוכרים היו במשהד כ"ג'דידים", ניצלו את השינויים הטובה שחלו תחת משטרו של רזא-שאה והחלו להרחיב את עסקיהם הכלכליים. האנוסים החלו לחפש איזורי מסחר חדשים במקום אלה שהיו ברוסיה שנסגרה עכשיו בפניהם. המסחר התפתח עם הודו, מצרים, תורכיה, דרום אפריקה ואנגליה. רבים מיהודי משהד עברו בתקופה זו לגור בטהרן ממנה יכלו לנהל את מסחרם הבינלאומי ביתר מהירות וקלות.

אך בתקופתו של רזא שאה לא היה הכל שפיר ונח. הלאומנות האיראנית התפרשה בכיוון חדש - עליונות הגזע הארי. הקשרים ההדוקים בין גרמניה הנאצית לאיראן הקיפו גם את התחום שנקרא קשרי תרבות, כלומר - פיתוח התודעה של המוצא הארי המשותף כביכול של האיראנים והגרמנים.

כיבוש צפון איראן כולל משהד, בידי הצבא האדום במלחמת העולם השנייה, מנע התנכלויות ליהודים ולמיעוטים דתיים אחרים. האסון התחולל כאשר עמדו הרוסים, עפ"י הסכם לפנות את צפון איראן ומשהד לאחר תום המלחמה. עם בוא חג הפסח תש"ו, עלו אנשי דת במשהד על במות מסגדיהם והטיפו לרדוף את יהודי העיר, שנחשבו עדיין כמוסלמים חדשים. עלילת דם מתרחשת במשהד - המוסלמים טענו שהיהודים הרגו ילד מוסלמי כדי להשתמש בדמו לאפיית מצות. ביום השני של פסח (18 באפריל 1946) התנפל אספסוף מצוייד בסכינים, אלות ולפידים על שתי השכונות היהודיות - עידג'אה וג'נת, כדי להרוג ולהשמיד את היהודים. התערבות מהירה של המשטרה ושל כמה מראשי הדת בעיר מנעה אסון כבד. הארוע עודד את צאתם של רוב היהודים משהד. רבים עזבו את העיר לטהרן, כדי לגור בה וכדי לעלות ממנה לארץ ישראל.

היו עוד בעיות ליהודי משהד בתקופה זו, למרות שהיא כונתה ע"י דילמאניאן תקופת החרות. הממשל לא היה מרוצה משיבתם ליהדות של הג'דידים כי רצו היה באחדות לאומית וחזרה ליהדות סתרה מגמה זו.

בעיר משהד עצמה נשארה הקנאות הדתית והאנוסים המשיכו להסתיר את יהדותם וחיו בפחד מתמשך מהתפרצויות קנאיות נגדם.²¹

6. התקופה השישית - "ירושלים, פלסטין, ישראל" (הגדרת דילמאניאן) בתקופה זו התמעט בצורה משמעותית הישוב היהודי במשהד. אחרי הפרעות ב-1946 החלו האנוסים למכור את רכושם במשהד ובערים אחרות ומסתמנת ירידה מתמשכת במספר הבתים השייכים ליהודים בשנת 1953 נשארו בידי היהודים כ- 90 בתים בשתי השכונות היהודיות במשהד ובהם כמאה משפחות לעומת 230 בתים בשנת 1931.

ג. חיי היום - יום בקהילת האנוסים במשהד

בימי השמד, החריב המון משתולל את החצר הגדולה שבה היו כחמישה או שישה בתי כנסיות, הבתים נחרבו עד היסוד. מן העצים והאבנים של הבניינים שנהרסו נבנה מסגד במקום אחר.

לאחר שהיהודים קיבלו למראית-עין את דת-מוחמד ונעשו ג'יזידים, בני אותה חצר שנקראה חצר בית הכנסת, או ליתר דיוק - חדרים. היו אלה מיבנים דלים ועלובים, בנויי טיט ועפר, שבהם נכנסו לגור כעשרים משפחות מן העניות ביותר שבעדה. מתחת לאחד החדרים הללו היה מרתף קטן, בגודל של שלושה מטר בערך, שבמקרה לא נתמלא מפולת בשעת החורבן. הכניסה למרתף זה היתה דרך זלת שנפתחה בתוך החדר, באופן שמבחוץ אי אפשר היה לדעת כלל שמתחת לחדר נמצא מרתף. במרתף צר וחשוך זה נוסד ה"מדרש" (בית ספר יהודי) הראשון כ- 20 שנה לאחר השמד.²²

בשנים הראשונות לאחר השמד, ההשגחה על המתאסלמים היתה גדולה. הם נאלצו לבנות מסגד בשכונתם והאימאם גיומעה שלח אליהם חזן מוסלמי, שהיה מגיע כל יום אל המסגד והיהודים היו צריכים ללכת להתפלל שם.

יותר מ- 20 שנה פקדו עליהם לקנות בשר אצל הקצבים המוסלמים ואסרו עליהם את השחיטה. היו יהודים שאכלו את הבשר ואילצו את נשותיהם לבשל אותו, אך הנשים היהודיות לא טעמו בעצמן מהבשר שבישלו. במשך הזמן התחילו חלק מהאנוסים להכין מקומות מסתור בחצרותיהם ושם גידלו עופות וטלאים לשחיטה כשרה. את השחיטה לקח על עצמו מי שהיה בקי בנושא. היהודים החלו בחיי הכפילות. הם קנו מהמוסלמים בשר טרף, אך לא אכלו אותו אלא נתנו לכלבים ולחתולים, ובמקביל קנו בשר כשר. לא כל היהודים עשו זאת, ולכן אם הלכו יהודים שהקפידו על כך לבקר יהודים שלא הקפידו על

22 רפאל פטאי, "החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד", עזרת ישראל, כרך ב' עורך: אברהם שטאל, (תל-אביב: הוצאת עם עובד, 1979) עמ' 251.

הכשרות, הם לא אכלו ולא שתו אצלם דבר. זה הביא לכך שכעבור 50 שנה כבר לא היתה משפחה שלא הקפידה על כשרות. זכות זו נשמרה לנשים שהן התעקשו והדריכו את משפחותיהם בדינים ובמסורת היהודית שעברה אליהן מאמותיהן וחמותיהן.²³

אחרי שעבר הגל הראשון של הקנאות והגזרות, היחס כלפי האנוסים התרכך במקצת וההשגחה אחר דרכיהם התרופפה עם הזמן (מדובר על פרק זמן של כ- 20-30 שנה לאחר השמד). האנוסים החלו לשוב למנהגי עברם היהודי, קיימו את מצות מילה, שחיטה, שבת, מועד, תפילה ולימוד.

כל התכנסות ממין זה היתה חשאית והתאפשרה בעיקר משתי סיבות:

א. **מבנה השכונה - הגטו היהודי:** הבתים היו בנויים בצורה כזאת שמעברים צרים ומסדרונות הוליכו מחצר אחת לחצר שניה ויצרו מבנה של מבוך, היו אף מעברים שהיו נסגרים עם דלתות ברזל, מה שהגביר את הבטחון. צורת הבניה הזו מאפינת את המבנה החברתי-תרבותי במדינת האסלאם בכלל ונובעת מכך שיש הסתגרות חמורה של הבית והמשפחה. האשה בתרבות זו אינה אמורה להיראות בציבור ועל כן כלפי חוץ הבית הוא כחומה ובפנים ישן חצרות פנימיות שמשרתות את בני הבית ומאפשרות להם להיות בחוץ, אך לא להיראות. המבנה הזה של גטו האנוסים, איפשר התכנסויות חשאיות בתדרים ובמקומות שלא קל להגיע אליהם ולזהות אותם, ואף איפשר התפזרות מהירה של המתכנסים בכיוונים שונים ובדרכים לא גלויות.

ב. **יחס החברה המוסלמית אל האשה:** החברה כאמור, היתה בנויה בצורה שתגן על צניעות האשה. ענין זה סייע רבות לאנוסים, כדי להתכנס לתפילה או לבצע ענינים אחרים בלתי מותרים. במקום ההתכנסות שבה אשה רעולה ליד הדלת החיצונית ושימשה מעין מחסום, היות ומוסלמי זר לא העז להיכנס לבית במצב זה.²⁴

עכשיו נעבור אל תחומי החיים השונים והתמודדות האנוסים עמם.

מילה: את המילה ביצעו לפי ההלכה. הדבר התאפשר ולא נתגלה, מכיון שגם בבית מרחץ מוסלמי שבו היו מתרחצים האנוסים בתקופות מסוימות, לא התהלכו המתרחצים ערומים, אלא קשרו בד סביב מותניהם וזאת מטעמי צניעות שהיו נהוגים בחברה המוסלמית האדוקה של שכניהם.²⁵

23 נצוליוף פראגולה. מתוך היומן.

24 פישל, עמי 56.

25 נצוליוף פראגולה. מתוך היומן.

שחיטה בשרה: האנוסים שמרו ככל יכולתם שלא לאכול טרף. בתחילה היו קשיים רבים משום שהמוסלמים בלשו אחריהם אם אכן הם אוכלים משחיטה מוסלמית. שחיטה יהודית כשרה נעשתה בחשאי בחצרות הגטו. כדי לא לעורר חשד בעיני המוסלמים, קנו אנוסים מדי פעם בשר לא כשר ואותו נתנו לכלבים ולבעלי חיים או למוסלמים ששרתו בבתיהם.²⁶

שבת: כאמור לא קל היה לקיים חיים כפולים, מצד אחד להראות, שאכן הם שומרים את מצוות הקוראן, ומאידך לשמור בסתר על מצוות היהדות. לכן נקטו האנוסים באמצעי הסוואה שונים, כדי שלא יבולע להם. ביום השבת פתחו כרגיל את החנויות אך הושיבו שם ילד קטן שאינו בר-מצוה ובמקרה ונכנס אדם לעשות עסק, טען הילד שבעל החנות הלך ואינו יודע מתי ישוב. גם אם הגברים נאלצו להישאר בחנות, הם לא עשו עסקים בשבת - לא קנו ולא מכרו. כשבא קונה דרשו ממנו סכום גבוה והעסקה לא יצאה לפועל, או שאמרו שאזלה הסחורה.

מועד: גם את החגים השתדלו לבצע כסדרם. בפסח לדוגמה, הכינו מצות בסתר וקנו לחם מהמוסלמים, בו לא נגעו על מנת לא לעורר חשד. היו תקופות בהם נאלצו לדחות את קיום החגים בגלל חשדות של המוסלמים. בחגים יהודיים לא לבשו בגד חג, אלא רק באלה המוסלמיים. עפ"י רוב לא תקעו בראש השנה ובסוכות בקושי יכלו לקיים מצות סוכה. ביום כיפור, צמו אך במקביל התפללו 5 תפילות והראו עצמם ברחובות העיר. בחנוכה - חנוכיית הג'ידידים לא היתה עשויה מקשה אחת אלא הפתילות היו נפרדות זו מזו כדי להטעות את הגויים.²⁷

תפילות: הג'ידידים התפללו במסגד חמש תפילות ביום ושיננו את פרקי הקוראן, אך במקביל התפללו את התפילות היהודיות. ביום שישי, יום השבתון המוסלמי, הלכו בבוקר ובצהריים למסגד ובערב קבלו את השבת. בתחילה התפללו הג'ידידים בחשאי וביחידות. אך במשך הזמן התפללו במנין בימי שבת ומועד במרתפים תת קרקעיים או בחדרים פנימיים בבית (משהוקל הלחץ). ילדים קטנים שהלכו לבית ספר מוסלמי, והיו צריכים להתפלל שם, ידעו לדקלם את התפילות המוסלמיות אך נקטו בשיטות שונות כמו הפיכת המילים וכו'. את

26 נצרליוף פראגיולה. מתוך היומן; קשאני, עמ' 33; ניימרק, עמ' צ"א; י" בן צבי, עמ' 251 מביא את מה שכתב ישראל בן יוסף בנימין בספרו "מסעי ישראל" ב-1850, שמסר על מקרה של שוחט שמילא את תפקידו בחירוף נפש ושחט בסתר עופות על-פי דיני ישראל, ומשנתגלה הדבר למוסלמים נהרג באכזריות ופגרום שני נעשה באנוסים.

27 נצרליוף פראגיולה. מתוך היומן. י" פישל, עמ' 57. י" חנינה מזרחי, עמ' 41-47.

התפילות והקריאה בתורה עשו האנוסים בעברית, גם כשלא הבינו את משמעות המילים הם ידעו שעברית היא שפת הקודש והם למדו לקרוא אותה.²⁸

נישואין: אחת הדאגות העקריות של האנוסים היתה למנוע נישואי תערובת עם המוסלמים ולקיים את המשפחה היהודית בטהרה. המוסלמים דרשו מדי-פעם הוכחה לנאמנותם של האנוסים ע"י נישואי תערובת. כדי למנוע זאת דאגו לארס את הבנות והבנים בקטנותם - להבטיח אותם זה לזו. הנישואים בין הגידידים היו נעשים בבית דין איסלאמי ונוקקו לכתב חוזה הנישואים אסלאמי שנקרא "עקד אנכאח" בדומה לכתובה. בחוזה הנישואין שלהם נוסף הביטוי "גידיד אלאסלאם" - מוסלמי חדש. במקביל היה נעשה בסתר טקס חתונה יהודי ונכתבה כתובה יהודית עפ"י דת משה וישראל, בה נכתבו השמות היהודיים של הנישואים בעברית.²⁹

קבורה: בשנים הראשונות אחרי השמד היה בית עלמין מיוחד בשכונת האנוסים. הוא היה מוסתר מעיני המוסלמים, שכן היה בתוך החצרות ומוקף היה בבתי יהודים. בבית הקברות הזה נקברו נכבדי העדה והרבנים. זה היה מקום מצומצם וכעבור זמן מועט נאלצו לעבור ולקבור את מתיהם בבית הקברות המוסלמי. תחילה הקבורה נעשתה במקום מרוחק בבית הקברות, אך מאוחר יותר קנו שטח שהפך להיות בית הקברות של הגידידים (ואת הודות להתערבותם של ח'אגיים אחדים לטובתם).³⁰

יש לציין שהמוסלמים עצמם העדיפו את ההפרדה הזו כי היחס אל המתאסלמים היה ונשאר תמיד כאל "גידידים" - חדשים. מה שנחשב לדרגה נחותה של מוסלמים. בתקופה זו הוקמה "חברה-קדישא". טקס הקבורה לא נבדל בהרבה משל המוסלמים - הם היו מובילים את המת למקום הקדוש של האימאם - רדא ואחרי הקפות וקריאת פסוקי קוראן, לקחו אותו (מועטף בטלית אם יכלו) להיקבר בבית הקברות שלהם. בתקופה המאוחרת של רזא-שאה ההקפדה על הובלת המת לקבר האימאם לא היתה חמורה. על המצבות היה כתוב שם הנפטר בפרסית ובעברית בתוספת המילים "גידיד אלאסלאם".

28 נצרליוף פראגיולה. מתוך היומן.

29 פישל, עמ' 60. י' קשאני, עמ' 33. י' חנינא לוי, עמ' 42.

30 נצרליוף פראגיולה. מתוך היומן.

בזמן האבל - שלושה ימים לפי המנהג המוסלמי - היו הגידידים המוסלמים מבקרים במשך היום בבית הנפטר. השיח' היה קורא ומלמד מהקוראן בעוד שבערב היו המתאבלים אומרים "קדיש" בסתר.³¹

לימוד יהדות: בתום שני העשורים הראשונים לשמד, החלו זקני העדה שזכו לחיות בתקופת החרות, ללמד ולהעביר את המורשת. מפני שלא היה להם ספר תורה, היו משתמשים בספר מודפס או בספר תורה שכתוב בדיו בכתב יד שהכינו למטרה זו. בנוסף היו לרובם תנכ"ים בפרסית (התרגום לפרסית הגיע לאיראן בשנת 1856) שמהם למדו תורה. הקריאה בתורה נעשתה לפי המסורת. תוך כדי קריאה לימדו החכמים את התורה והחוקים שעליהם לקיים. החכמים שהקדישו את עצמם למטרה זו עשו זאת בהתנדבות. בכל הזדמנות - בימי שמחה ואבל - היו דורשים ומלמדים הלכות כמו אמירת "קדיש" על המת ועוד. לאט לאט חדרה המסורת וההלכה לכל בית מבתי האנוסים ורוב המשפחות קיימו את שלמדו. הלכה היה קשה ללמוד בלי המקורות המתאימים. במשך הזמן היו אנשים שלמדו בעצמם הלכות ממה שזכרו ומחומר לימוד שהשיגו, כמו סידור, והם הפכו ל"רבנים" מלומדים שהעבירו הלאה את הלימוד. גבר שלמד הלכה אצל החכם, דרש ולימד את משפחתו. בתקופה שבה התחילו האנוסים לסחור עם ארצות שכנות, הם יצרו קשר עם קהילות יהודיות בארצות אלו והיו אנוסים שלמדו בקהילות אלה הלכות ויהדות.³²

בית המדרש - "המדרש": בעשרים השנים הראשונות לאחר השמד המצב היה כאמור קשה מאוד. הורים שהמשיכו לקיים את היהדות בסתר, היו מוכרחים להסתיר זאת מן ילדיהם הקטנים, כדי שאלה לא יפלטו בלי משים לפני גויים. הילדים שגדלו בשנים אלו לא ידעו קרוא וכתוב בעברית, לא ידעו להתפלל ולא ידעו מה זו יהדות.

בתנאים האלה היה מעשה של פתיחת בית מדרש צעד מאוד נועז. ראשי העדה נהגו בכל הזהירות, וקיומו של ה"מדרש" במרתף היה ידוע בשנים הראשונות רק לאנשים מעטים, המהימנים שבעדה. בהתאם לכך היה מספר התלמידים קטן מאוד בהתחלה - לא יותר מעשרה עד חמישה-עשר שהיו בני שתים-עשרה ומעלה, ואפשר היה לסמוך על הבנתם, שידעו לשמור על הסוד בפני המוסלמים. נערים אלו למדו קודם ב"מכתב" המוסלמי כשלוש שנים או יותר, ומכיון שבשעה שהתחילו ללמוד בבית-המדרש כבר ידעו לכתוב ולקרוא

31 פישל, עמ' 57-58; השווה עם קשאני עמ' 34.

32 נצרליוף פראגיולה. מתוך היומן.

בפרסית, קל היה בשבילם ללמוד את הקריאה והכתיבה בעברית. המורה, מולא, היה אחד מבני העדה המלומדים שקיבל עליו את התפקיד המסוכן בהתנדבות. ה"מדרש" היה בבית, ששער הכניסה אליו היה דרך רחוב הגויים ולכן הילדים לא יכלו להכנס דרך השער, כדי לא לעורר חשד בעיני הגויים. הם נכנסו לחצר שבשכונת לבית, בתוך הרובע היהודי, עלו על הגג של הבית השכן, משם עברו אל גג בית המדרש, וירדו לחצר פנימית ומשם למרתף הבית.

כעבור שלושים או ארבעים שנה מהשמד, כשאותו הדור של בני משהד המוסלמיים שהשתתף בפרעות הלך לעולמו, רווח במקצת לאנוסים והם נעשו חופשיים יותר בהליכותיהם ובחיייהם היום-יומיים. במקביל להשתפרות התנאים, גדל מספר הילדים בבית המדרש והגיע עד לחמישים בערך מילדי העדה.

בשנות התשעים כבר היו שני מלמדים בעדה. בשנים אלה עד מלחמת העולם הראשונה הוטב מצבם של האנוסים עוד יותר. דבר זה התבטא גם בכך שהקדימו את גילוי השתייכותם ליהדות, של ילדי העדה. בשנות התשעים ילד בן עשר עד שנים-עשרה, שלמד זו השנה השלישית או הרביעית ב"מכתב" המוסלמי עדיין לא ידע מאומה על היהדות. לילד שהלך למכתב נתנו מזון לארוחת צהרים - לחם, גבינה פירות לפי העונה ובחורף גם בשר. בימי הפסח נתנו לו רק אורז ופירות. כשהילד שאל את אמו מדוע נתנה לו רק אורז, היא ענתה לו באיזו אמתלה, כגון שהאב חולה ואין לה אפשרות לאפות לחם.³³

לפני מלחמת העולם הראשונה נפתחו בתי-ספר ממשלתיים במשהד עם לימודים מסודרים לפי תוכנית קבועה ועם שני חודשים של חופש כל שנה בקיץ. זו היתה ההזדמנות להתחיל וללמד יהדות ילדים בגיל צעיר הרבה יותר. מכיון שגם הפחד משנאת הגויים הלך וקטן, ירד החשש שמא יפוטטו הפעוטות. חלק חשוב בהשתחררות הפנימית מפחד הגויים היה למגע המסחרי האמין שרבים מבני העדה קיימו עם רוסיה, שם הכירו יהדות מלאה וגלויה.

בשלב זה הגיע מספר הילדים שלמדו במדרש לארבע חמישיות מילדי העדה. בשנות המלחמה היתה שמירת הגידידים על היהדות "סוד גלוי", ואחר הרפורמה של בתי הספר המוסלמיים כבר לא חששו היהודים להתחיל בחינות היהודי של בניהם בגיל חמש-שש.

עשירי העדה היו עוזרים למלמדים ונתנו מתנות לילדים שלמדו בעל-פה חלקי תפילה כמו "אשרי", "שמע ישראל" ועוד.

לימוד הבנות: בשביל הבנות היה בית-מדרש יהודי במשהד. רוב הבנות גדלו בלי לדעת קרוא וכתוב בעברית. אולם הן למדו את הברכות, התפילות ועניני דת כמו כשרות וענייני נשים, מאימותיהן ובעיקר מחמותיהן משהתחתנו. היו נשים מלומדות שגם הן לימדו את הבנות מעט יהדות, תורה וסידור.³⁴

השפה המיוחדת: השפה המיוחדת בה דיברו היהודים בינם לבין עצמם היתה גילקית. זו שפה שלמדו מזקני העדה (שפה שהביאו איתם ראשוני היהודים שהגיעו למשהד ממחוז גיילאן). בתקופה שבה עברו האנוסים לאפגניסטאן ושמרו על קשר עם העדה במשהד, עברה השפה הגידידית שהתפתחה באפגניסטאן ע"י האנוסים, להיות השפה המדוברת. בשפה זו כתבו זה לזה מכתבים ואף דיברו ביניהם כך שהמוסלמים לא יכלו להבין את הדברים. הכתב העברי אותו למדו הילדים במדרש היה כתב רש"י ולא העברית המוכרת לנו כיום. האנוסים דיברו ביניהם בשפה נוספת שהיתה ניב זומה מאוד לעברית ונקראה לא-תוראי. השימוש בשפות וניבים אלה ובצורות הכתב הידועות רק להם איפשרו לאנוסים העברת מידע שלא רצו שיובן ע"י הגויים.³⁵

מצבם הכלכלי:

האנוסים נחשבו לעשירים ואמידים בכל יהודי פרס וזאת הסיבה שהם נחשבו למוסלמים והיו חופשיים מכל ההגבלות על יהודים ברחבי פרס, הם נכנסו לכל אותם שווקים שאסור היה ליהודים להכנס אליהם. בדרך כלל היו כולם סוחרים. הם סחרו בשטיחים, עורות ואריגים, בעיקר היו ביניהם סוכני מסחר של תכשיטים, בשמים ועתיקות. שטח המסחר שלהם היה רחב ביותר והתפשט מחוץ לגבולות פרס - בוכרה, תורכאסטאן, אפגניסטאן, הודו ועוד. הגידידים שברחו מפרס התישבו לאורך צירי המסחר הגדולים. מושבותיהם היו נקודות משען של האנוסים. בכל מקום, יכול היה משהדי למצוא קרובים שהיו ערבים לו וכי. דבר זה הקל עליהם כסוחרים. תודות לפיזור של הגידידים, האנוסים יכלו להתפתח ולשגשג. השגשוג התפשט גם למערב והביא לפתיחת סניפים בלונדון. היתה תנועה גדולה ממהד ללונדון שהתהוותה בעשור השני של המאה ה-20. המשהדים עזרו בכספם לקהילות אחרות, כמו קהילת יזד

34 שם, עמ' 255.

35 נצר, עמ' 137; נצרליוף פראגזולה. מתוך היומן.

הענייה. היזדים הם שנטעו במשהדים את הכח, האמונה והמרץ להמשיך ולחיות כיהודים. המשהדים נשענו עליהם מבחינה תרבותית. בזמן מלחמת העולם הראשונה כבשו הסובייטים הרבה איזורים בהם חיו יהודים בארצות מזרח. המשהדים ערכו פדיון שבויים ופדו יהודים רבים.³⁶

החיים בקהילה בראשית המאה ה-20:

בזמנו של רזא-שאה (אביו של השאה הפרסי האחרון), התחוללו שינויים רבים במערכת החיים באיראן. ב-1932 הוא הנהיג תיקונים חדשים בחוק ודחק את רגלי הכמרים השיעים שהשפעתם התתמעטה. הוא השליט והצעיד את איראן אל העידן המודרני והיתה לו מגמה של חילון החיים. מעשיו באו לידי ביטוי בתחומים שונים כמו לבוש: הגברים נהגו לחבוש כובע קסקט, חוץ ממוסלמים דתיים אדוקים ויהודים מבוגרים שהלכו עם תרבוש. רזא-שאה אסר ללכת עם כובעים אלו כי זה היה מנהג צרפתי. הוא הכניס למערכת הלבוש את הכובעים המודרניים. הוא אסר על נשים לכסות את פניהן ברעלה. פרחחים בעידוד השאה נהגו לחתוך מעילים מיושנים לעוברי אורח שלא החליפו את סגונם למודרני. גם שוטרים שפגשו אדם דתי אדוק-מוסלמי או יהודי - שגידל זקן, היו מקצצים מחצית מזקנו ובכך מכריחים אותו לגלח את הזקן. בתקופה זו גם הרבנים היהודים לא גידלו זקן.

על אף הפתיחות שהכניס רזא-שאה לחיים בפרס, ולמרות שלפי החוק יכלו האנוסים לחיות בגלוי כיהודים, הם לא עשו זאת במשהד. הם חששו, שכן כל עזיבה רשמית של האסלאם, כרוכה בעונש מוות לפי הדין הדתי שהיה עדין קיים.

בשנים 1922-1925 עברו הרבה מהאנוסים לטהרן. הם בנו לעצמם בתי-כנסת בגלוי, אך למרות זאת המשיכו להחזיק את הפספורטים עם הכינוי "גידוד אלאסלאם" (מוסלמים חדשים) כיון שהמשיכו במסעות מסחר בכל רחבי האיזור ופחדו שיציקו להם.

טהרן היתה גם תחנת יציאה לעולים לארץ. העילה ליציאה היתה עליה לרגל לכרבלה שבעירק (עיר מקודשת למוסלמים). היציאה מטהרן נעשתה פעמים אחדות בפועל דרך כרבלה משהתברר שאכן עוקבים אחריהם, כדי לוודא את הליכתם לכרבלה.³⁷

36 פישל, עמ' 71.

37 נצ'רליוף פראגולה. מתוך היומן.

הקשר של האנוסים לארץ ישראל ולירושלים:

כפי שציינתי לעיל הגידידים האמידים נאלצו לקיים את מצוות העלייה לרגל לקברי קדושי האיסלאם - למכה, מדינה, וכרבלה. בשובם "מן הזיארה" במכה ומדינה נשרו בחשאי משיירת ה"מאמינים" (המוסלמים) ובקרו גם בארץ ישראל, כדי לחונן את עפרה ולהשתטח על קברי הצדיקים ולהתפלל על גורלם המר. אפריים ניימרק כותב בספרו "ארץ קדם": "גם יסעו לבקר את קבר מוחמד במכה, ובשובם ישובו דרך ירושלים ויראו שמה את פני הרב הגאון ראשון לציון, וימתיקו עמו סוד... (בדבר שיבת האנוסים ליהדות ועלייתם לא"י).³⁸

העליה לירושלים החלה בשנות התשעים של המאה ה-19. במקביל לתנועת חובבי ציון במערב ארופה (ברוסיה), הופיע במזרח זרם דומה (חיבת ציון במזרח) ועולים יהודים מבוכרה, תורכיסטאן ועוד איזורים עלו לירושלים.

ירושלים היתה זמן רב מרכז תרבותי-רוחני ליהדות המזרח ובמיוחד ליהודי פרס. שום דבר אינו מוכיח זאת בבירור גדול יותר מהעובדה, כי בירושלים קמה הוצאת דפוס שסיפקה את הצרכים הספרותיים-דתיים של היהודים שגרו באסיה התיכונה. בדפוס היהודי - פרסי הזה השתתפו גם יהודי משהד.

סידור, שהוציא רב - גידיד - שפעל בסתר במשהד נשלח לירושלים לשם הדפסתו (ב-1908). וכן הודפסו בירושלים כמה ספרים שנכתבו במשהד.

קהילת אנוסי משהד בירושלים התרכזה סביב שני ח'אגים שהגיעו לירושלים אחרי עלייתם למכה והשתקעו בה (ח'אג' אדוניהו וח'אג' יחזקאל). הם בנו שני בתי כנסת בשכונת הבוכרים בצפון העיר, בחצרותיהם הקימו דירות שיועדו לעניי הקהילה שהגיעו לארץ.

גם הצהרת בלפור משכה עולים ממשד לארץ.

הגידידים שהגיעו לירושלים ממכה נכנסו לארץ כמוסלמים ונחשבו כמהגרים מוסלמים. אחרי שהתיישבו בארץ, ביקשו מהממשלה לשנות את שמותיהם המוסלמים ולהתאזרח.³⁹

38 קשאני, עמ' 46. שפ יש הרחבה על הספר "חייאת אל רוח" שהוא ספר פילוסופי-דתי וכולל.

39 ניימרק, עמ' צא.

ג. יחס החברה המוסלמית אל האנוסים

1. קשרי האנוסים עם הסביבה המוסלמית

הנשים כמעט ולא הסתובבו בציבור. הגברים הם שערכו קניות, גם את מוצרי המזון. כשקנו האנוסים מזון בשוק אסור היה להם לגעת בו, כי היחס הזה אל היהודים כטמאים לא השתנה למרות שלכאורה הפכו למוסלמים.

ליהודים היו פועלים מוסלמים כמו: מנקי שטיחים או עוזרות בית שעשו את המלאכות הקשות. פועלים מוסלמים אלה קבלו בקשיש (שוחד) כדי שלא יגלו את סודם של האנוסים. לא היה סביר שהפועלים ילשינו עליהם, כיון שכמוסלמים אסור היה להם לעבוד אצל יהודים ולכן גם מצידם היה חשוב לשמור על השתיקה.

מתן בקשיש ושוחד היה מקובל בחברה המוסלמית והפך לחלק משיגרת החיים אצל האנוסים. מדי פעם הם נדרשו לשלם כסף לאימאמים (חכמי הדת) המוסלמים, על מנת להרחיק אותם מלחקור במתרחש בגטו. היו גם מקרים של הלשנות וחשדות בגידידים וגם אז ברוב המקרים העניין נרגע בעזרת שוחד.

גם לגברים לא היה קשר רב עם המוסלמים ובודאי שלא חברתי. הקשר היחיד היה קשר עבודה כמו במסחר. מדי פעם היו מגיעים סוחרים גויים אל הבית. היהודים האנוסים לא התעניינו אף פעם בפוליטיקה ולא נכנסו לתחום זה. הם הלכו לברך כל שליט חדש ואף הביאו לו מתנות וכסף.⁴⁰

ליהודים היו חכמים שהיו בקיאים בתורה ובעלי השכלה גבוהה. אחד מהם נקרא מולא סימנטוב. הוא כתב את הספר "חייאת אל-רוח" (רוח החיים) ומפני שהיהודים ידעו מעט מאוד את לשון הקודש הספר נכתב בפרסית. הוא חי בתקופתו של האימאם ג'ומעה. וזה האחרון הכיר בחכמתו וכיבד אותו והיה בא ולומד ומתווכח איתו על התורה וכו'.⁴¹

בשני העשורים הראשונים לאחר האינטוס, הכמרים השיעים גילו מדי פעם חשד באמיתות "מוסלמיותם" של האנוסים והחלו לגזור גזרות חמורות כדי להבטיח את נאמנותם. הם תבעו מהאנוסים לקיים את החובה הקדושה ביותר למוסלמים - לעלות לרגל למכה ומדינה, כדי להסיר את הלחץ ואת החשד, נסעו כל שנה האמידים שבקהילה למכה ומדינה וחזרו עם הכינוי חאגי - עולה לרגל.

40 פישל, עמ' 59.

41 נצ'רליוף פראגולה. מתוך היומן.

החאגיים הפכו לבעלי השפעה גדולה אצל השלטונות ויכלו לפעול לטובת עדתם בגלל הכבוד שנותנים המוסלמים לחאגיים.⁴²

2. עלילות שהעלילו על הגידים⁴³

הארועים הבאים מופיעים ביומנו של הגיד נצרוליון פארגולה הם עדות חיה למה שהוא ובני דורו האנוסים חוו מצד שכניהם המוסלמיים במשהד. הארועים מסופרים כאן באריכות כי הם ממחישים לדעתי בצורה טובה מאוד את דרך החיים של האנוסים, את יחס הסביבה אליהם והמתח שליווה את חייהם לכל אורך התקופה.

הארוע הראשון ארע בשנת תרנ"ב (1892):

אחד מגדולי חכמי המוסלמים במשהד, שהיתה לו השפעה גדולה, נקרא חאגי שייך מוחמד-תקי - בירגנדי. הוא שנא את היהודים וחיפש דרך להעליל עליהם רע. בימיו ארעה עלילת הדם נגד היהודים וזה סיפור המעשה:

באחד הימים לקחו שבעה סיידים (בני האימאם) מהשכונה הקרובה לשכונת היהודים, ילד מוסלמי כבן שמונה, והחביאו אותו. אחרי כן הלכו אל השייך מוחמד-תקי והעידו אצלו ואצל שאר חכמי הדת, שהילד נלקח ע"י מולא אברהים, המולא של היהודים, שפצע אותו פצעים רבים בסכין ואחרי שמת זרקו לתוך בית הכסא בביתו. הם, הסיידים, גילו אחרי חיפושים רבים את הגופה, לקחוה וקברוה בבית הקברות המוסלמי. בתום העדות הם ביקשו מהחכמים פקודה שתאפשר להם להיכנס לשכונת בגידים ולעשות בהם כליה. החכמים הבינו שזו עלילת שוא, אך לא יכלו לעמוד נגד העם, שכן הסיידים אספו את האספסוף ובמשך כמה ימים הסיתו אותו במסגדים בשעת התפילות כנגד הגידים. העולמא (חכמי הדת המוסלמים) קראו לנכבדי העדה היהודית ולגבריה ואחרי שהסבירו להם במה הדברים אמורים, נאלצו הגידים להסתתר מפחד החמון.

העולמא, הכניסו כל אחד לביתו, חלק מהיהודים כיבדו אותם בתה ובנרגילה. כ-70 גברים הגיעו גם לביתו של שייך מוחמד-תקי, אך זכו אצלו לביזיון, שכן לא הסכים להכניסם לביתו והם נאלצו להישאר במסדרון כשתלמידיו באים וחוקרים אותם במשפטי וחוקי הדת המוסלמית וטוענים שהם לא מוסלמים כשרים.

42 פישל, עמי 69-70.

43 נצרוליון פארגולה. מתוך היומן.

בינתיים נמסר כל העניין למושל של משהד וזה שלח וקרא לקצין, נאייב-מוחמד שמו, שהיה השומר הראשי של שכונת האנוסים (עיידיגיה) מטעם המושל. הוא ביקש לדעת אם אכן ביצעו היהודים את המעשה. הקצין ביטל את העניין באומרו שאם נכון היה הדבר, הרי שמעשה כזה היה מתגלה לו. הוא אף טען שזו עלילת שוא. שמע המושל, והציע לו שכר רב אם ימצא את הילד בחיים. ביום השלישי לחיפושיו, עבר נאייב-מוחמד באחת השכונות, והנה בין הילדים ששיחקו ברחוב, הוא זיהה עפ"י הסימנים שניתנו לו את הילד האובד. מששאל את הילד מה מעשיו ברחוב זה, השיב לו שכבר שלושה ימים הוא נמצא בבית דודתו, לאחר שאביו עזבו שם, ואמנם זו אסרה עליו לצאת החוצה אך מאחר ויצאה לבית המרתף החליט לצאת ולשחק עם הילדים. לקח נאייב-מוחמד את הילד והביאו אל המושל. המושל ציוה שיילקח הילד אל כל בתי העולמא שבהם הסתתרו היהודים, ויראו כולם שהילד חי ורק עלילה היתה זו. בינתיים התאסף האספסוף עם שבעת הסיידים מתוך לביתו של שייך מוחמד-תקי - בירגנדי ודרשו לנקום ביהודים, כיון שנשבעו שראו במו עיניהם את גופת הילד מלאה בפצעי הסכין. תוך כדי צעקותיהם הגיע למקום נאייב-מוחמד כשהוא אוחז ביד הילד משגילה הקהל שהילד חי, ברחו הסיידים וכל ראשי האספסוף מהמקום. השייך מוחמד-תקי הרגיש שלא בנוח שכן הוא בעצמו תמך בסיפור העלילה, ושלח את הילד מיד אל שאר בתי העולמא. משרתיו נכנסו אל היהודים וסיפרו להם שהילד נמצא חי והם חופשיים ללכת לבתיהם. אך נכבדי היהודים וזקניה סרבו ללכת לבתיהם עד שלא יינתן להם מכתב חתום וברור, שהמקרה שקרה היה עלילת שוא ושמאתיים איש בנוסף לסיידים נשבעו לשקר, על מנת שיוכלו להרוג ביהודים. התעודה הזו, טענו תשמש אותם אם יחזור ויקרה מקרה דומה. השייך מוחמד-תקי סירב, אך בסוף הוכרח לחתום על התעודה, כיון שחתמו עליה גם שאר נכבדי העולמא והוא לא יכול היה להיראות כאילו תמך בעלילה.

עוד ארוע ארע בשנת תרנב - תרנג:

למשהד בא מהראת מוסלמי בשם מולא חסן אסתאק שהיה שיעי. הוא בא עם כל בני משפחתו וקנה לו מגרש בסמוך לשכונת היהודים. מכיון שהיה האיש עשיר מאוד והיה בא והולך אצל חכמי הדת ונכבדיה, הפך להיות בעל שם במשהד.

האיש הזה, התברר, שנה את היהודים בכל ליבו. בהראת גר היה בשכונת ליהודים, ומכיון ששם חיו בגלוי וללא פחד, ידע בדיוק את כל מנהגי היהודים ומועדיהם. האנוסים לא קיימו בגלוי שבת ומועד ולא שום ענין יהודי, אך מולא

חסן בדיק ועקב אתריהם במשך כל השנה. והנה, יומיים לפני חג הפסח, ניגש אל שכנו היהודי - מישאל-חכים, ואמר לו שיודע הוא שהיהודים מתכוונים לחגוג את הפסח ולא לאכול חמץ ואף לא להכניסו לבתיהם. הוא הזהיר אותו שבליל ראשון של פסח יקח איתו כ- 20 איש מהעולמא, ואם לא ימצאו אצל היהודים לחם, יוציאו עליהם פקודת כליה כללית. (כי יתברר שאכן יהודים הם).

מיד הלך מישאל-חכים אל ראשי העדה וסיפר להם על האסון שמתרגש לבוא עליהם. אחרי התייעצויות רבות הגיעו לכלל החלטה, ונתנו הוראה לכל בתי היהודים לקנות לחם ולהכניסו לבתיהם, ולא להכין שום דבר לחג.

בשניים-שלושה בתים שנמצאו במרכז חצרות היהודים, הורו להכין מצות, וללילה הראשון של פסח להכין כמה סירים גדולים של אש (דייסה) שאותה יחלקו לכל הבתים והיא תאכל במקום המצות. היהודים התאבלו על הגזירה ואף נכנסו לפחד מהעתידי להתרחש.

באותם ימים, הוחלט ע"י השלטון לבנות מטות משטרה בכל פינת רובע, שם ישבו כ- 15 שוטרים וחיילים שבראשם סגן-קצין ותפקידם להגן על השכונה. כל ערב 4 שעות אחרי השקיעה, היה מוטל עוצר על האיזור (תקיעת חצוצרות חודיעה על העוצר) ואסור היה להסתובב בחוץ. מי שהיה נתפס היה מובל לבסיס הצבאי ומשם יכול היה להשתחרר רק אם שילם כסף לקצין הגבוה של המקום. כל החנויות ובתי המרקחת היו נסגרים ואפילו לחכימים (רופאים) אסור היה להסתובב ברחוב.

בלילה לפני ערב הפסח, הזמין מולא חסן אסחאק, קרובים וידידים וסיפר להם שקיבל צו מהעולמא לעשות חיפוש למחרת בערב בבתי הגידידים, והוא עומד להוכיח לכולם שהגידידים אינם מוסלמים, וכך יוכלו לעשות בהם כליה. המשתה נמשך עד לזמן העוצר ואז התפזרו כולם לבתיהם, והנה כעבור כמה שעות תקף את מולא חסן כאב בטן חזק. בני ביתו ניסו לעזור לו בתרופות ביתיות ורצו גם לקרוא לחכים, אך הדבר היה בלתי אפשרי כיון שגם אם היו מצליחים השליחים לעבור בעיר בשעת העוצר, אחרי ששילמו שוחד לשוטרים לא היה סביר שהרופא יסכים להסתובב איתם בשעה כזו. וגם אם היה מסכים אחרי תחנונית רבים, לא היתה אפשרות לקנות תרופה מתאימה כי בתי המרקחת היו סגורים. לא הצליחו בני משפחתו לעזור ולפנות בוקר מת האיש. בני משפחת מישאל-חכים שגרו בשכנות שמעו את הצעקות והבכי, והבינו שאירע דבר לבעל הבית. השכם בבוקר הם הודיעו לחכמי העדה שהאיש מת ומיד העבירו הודעה לכל היהודים שהגזירה הוסרה ואפשר להתחיל בהכנות

מהירות לקראת הפסח. הפסח נחוג באותה השנה לפי המסורת היהודית ולחם לא נכנס לבתים.

אירוע נוסף שאירע בשנים אלה לערך:

אשה יהודיה זקנה, שגרה בבית שמכל עבריו היה מוקף בבתי מוסלמים, נפטרה. התאספו נשים יהודיות זקנות, כדי לטהרה ולהלביש לה תכריכים. הן עשו זאת בצד חרב ונטוש של חצרה.

כאן במקום להסביר שלפי חוקי הקבורה המוסלמים, בזמן שטיהרו את המת והלבישו לו תכריכים, שמו מתחת זרועותיו ענפי ערבה באורך של 40 ס"מ כל אחד, שהיו עוטפים בצמר גפן ומחברים אליהם בד שהכיל עפר שאמור לסמל את העפר מקיברו של אימאם - רידא ומוסיפים עוד כמה חפצים מהמסורת המוסלמית, כמו חרוזי התפילה שאותם שמים על חזה המת.

את התכריכים של המת אסור היה לתפור וקושרים אותם עם סרטים מאותו בד סביב גופו. לפני הקבורה לוקחים את המת אל קבר האימאם-רידא וסובבים אותו סביב קיברו ורק אז הולכים וקוברים אותו.

האנוסים השתדלו לטהר את המת ולהלביש לו תכריכים שתפרו אותם לפי המסורת והמנהג היהודי. ורק אז לקחו וסבבו סביב קבר האימאם וקברו בחלקה של הג'ידיים.

כשטיהרו הנשים את הנפטרת והלבישו לה תכריכים לא שמו לב שהמוסלמים עקבו אחר מעשיהן וראו שלא הכינו את הנפטר לפי הדין המוסלמי. הם מיהרו והלכו לסיידים שנמצאים כשמישים בקבר האימאם והודיעו להם שהג'ידיים עומדים להביא לקבר נפטרת, שהוכנה לפי המנהג שלהם, שהסיידים יבדקו אותה, ואם יתברר שהסיפור נכון, יענשו הג'ידיים ששוב מתברר שאינם מוסלמים. הוציאו היהודים את לווית הנפטרת וכמה עשרות אנשים ליוו אותה אל קבר האימאם. כשנכנסו לחצר המסגד, נשאר היהודים במקום, ורק שישה גברים נכנסו עם הארון כדי לעשות סיבוב סביב הקבר (כך היה נהוג). אותו זמן הגיעו הסיידים ובקשו לבדוק אם הלבישו את הנפטרת תכריכים כדין. ברגע ששמעו זאת היהודים, ברחו כל המלווים מפתח העתיד להתרחש, ורק ששת המלווים של הארון נשאר במקום.

מפני שהנפטרת היתה אשת איש, אסור היה לפי הנהג המוסלמי שגברים יבדקו אותה, ולכן הלכו הסיידים וחיפשו אשה שתסכים לבדוק את המת. רוב הנשים פחדו ואף אחת לא הסכימה לנגוע במת. בינתיים יצאו כמה מהמלווים כדי לראות מי מסתובב בחוץ ואת מי אפשר להזעיק לעזרה. לפתע גילו ברחוב

ממולם את גיוהר. כאן המקום להסביר מי היתה גיוהר. גיוהר היתה אחת מנשות האנוסים שהתאלמנה ונשארה לבד עם בן. היא הפכה לפרוצה והיתה ידועה ומוכרת בין המוסלמים. (זו היתה הפרוצה היחידה שיצאה מהעדה). היא היתה אשה פיקחית מאוד ואמיצה והציגה עצמה ככרב - גיוהר, כלומר, שמוצאה מכרבלה. היא למדה לדבר בניב טהרני ואף אחד לא זיהה את מוצאה. רוב זמנה היא חיה בין הגויים. משראו אותה המלווים, רצו לעברה וסיפרו לה על המקרה הנורא ושאלו אותה אם תוכל לסדר את הענין. היא הרגיעה אותם וחזרה איתם למסגד. כשראו הסיידים וזיהו אותה כטהרנית, בקשו ממנה לערוך את הבדיקה והיא הסכימה. היא הרימה את מכסה הארון, הכניסה את ידה ונגעה בתכריכים, ובקול רם אמרה שהיא מרגישה את המקלות ואת שאר החפצים.

כרב-גיוהר הצילה את הקהילה מכליה בטוחה. למרות שהיתה פרוצה היא נשארה נאמנה ליהדותה עד סוף ימיה. (בעת זיקנתה חזרה בתשובה ועלתה לירושלים, שם נפטרה ונקברה בהר הזיתים).

שלושת האירועים האלה הסתיימו בטוב. אך הם מדגימים את העובדה שחיייהם של האנוסים לא היו שקטים לאורך זמן. כל הזמן בדקו ועקבו אחריהם על מנת לבדוק את החשדות בדבר היותם יהודים בסתר.

לעיתים הם ניצלו בנס - כפי שהם ראו זאת, ולעיתים על ידי שוחד לגורמים שונים.

אירועים אלה מדגימים את הכוח שהיה לשלטון הדתי במשהד, למרות שהיה מושל מטעם הממשל בעיר, הרי שבדרך כלל הם שלטו והכריעו במצבים שונים בחיי תושבי העיר.

ד. מעמד האשה בקהילת האנוסים במשהד

בטרם תבוא התייחסות אל האשה ומעמדה במשפחה ובקהילה בכלל, יש להסביר מה היה המבנה המשפחתי בקהילה. מדובר על מבנה של משפחה מורחבת. הבנים נישאו ונשארו לחיות עם משפחותיהם בבית האב. בתחילה קיבל כל זוג חדר נפרד. במשך הזמן כשהמשפחה גדלה, עברו הבנים לגור בדירות צמודות לאותה חצר של האב או בתים צמודים. הבנות נישאו ועברו לבית בעליהן. החיים היו משותפים: בנות המשפחה - הכלות - בשלו ביחד עם החמות באותו מטבח ועשו תורנות ביניהן בענייני משק הבית. כאשר המשפחה גדלה הפסיקו במקרים רבים את השותפות. גם הבנים היו עובדים כולם בעסק של אביהם והיו שותפים מבחינה כלכלית.

היחסים במשפחה היו כאמור של שותפות בין הקרובים בדרגה הראשונה. אחת ההשלכות של המצב הזה מודגמת בענין הבא: היה מקובל שזוג שלא התברך בילדים אימץ את אחד מילדי אחי הגבר (שהיו לו הרבה ילדים). הילד הפך לבנם וירש אותם.

התגובות ללידת בת: כשנולדה בת קיבלו את זה קשה, גם אם היו לפניו בנים. היו אומנם אנשים שלא התאכזבו, אך באופן כללי ניחמו אדם שנולדה לו בת ואמרו משפט שמשמעותו: לא נורא, בפעם הבאה זה יהיה בן. התגובות היו לעיתים קיצוניות - החמות מרביצה לעצמה וכולם יושבים בדממה בהרגשה דומה לאבל. במקרה מסויים כשנולדה בת רביעית, ברח האב מהבית.

הסיבות לכך שהיתה העדפה להולדת בן (במיוחד מצד הגברים) היו אופייניות לחברה מסורתית. הבן נשאר בבית הוריו, הוא נושא את שם אביו ואף ממשיך את עסקיו אחרי מותו. עוד בחיי אביו, הבן הוא כוח עזר בפרנסת המשפחה. בתחום הסחר בולט היתרון של מספר בנים במשפחה, שכן אפשר להרחיב את מעגל הסחר למדינות שונות ולכיוונים שונים. האב נותן אמון בבנו יותר משיכול לתת באדם זר שיכניס לעסק. גם אם הבן אינו עובד בצמוד לאב, הרי הוא יוצא מהבית ויכול לדאוג לפרנסה.

מה שאין כן הבת. היא אינה יכולה להסתובב באופן חופשי במקום ציבורי ובודאי שבמבנה החברתי-מסורתי לא יעלה על הדעת שהיא תיכנס לעסקיו של אביה כגורם פעיל. היא מהווה נטל על המשפחה, כעוד אדם שצריך לפרנס. צריך להקפיד מאוד בגידולה, שלא תעשה מעשים שעלולים להוציא שם רע לה ולמשפחתה. בנוסף, יש דאגה ממשית לבטחונה - מקרים של חטיפת בנות לשם נישואים או רצח. בגיל צעיר היא עוברת לגור במשפחת בעלה ואת העזרה והסיוע שהיא יכולה להושיט למשק הבית, היא תורמת לבית זר שלא נולדה בו. טעונים אלה הם העיקרים להעדפת בנים. **אצל האנוסים הצטרף הגורם של פחד מכך שהמוסלמים עלולים לרצות בבת לנישואים** ולכן נקטו במנגנוני הגנה וארסו את הבנות בגיל מוקדם יחסית ובמקרים רבים, כבר ברגע שנולדה הבת נקבע עם מי תחותן. נהוג היה שאם החתן היתה מביאה סוכריות ועגילים לשים באוזני התינוקת, ובצורה כזאת שייכה את התינוקת אליה. הסכמים בין המשפחות נעשו בעל פה.

תפקיד הילדות בבית: ילדות לא יצאו מחצר ביתן. מילדותן הן התלוו לאימותיהן בעבודתן ולמדו את העבודה. בצעירותן הן עזרו בעבודות נקיון פשוטות ובשמירה והשגחה על אחיהן הקטנים ופחות עסקו בענייני המטבח. ילדות לא הלכו לבית ספר מוסלמי כמו הבנים, עד לזמנו של רזא-שאה כשאז מתחילה ההיענות לשלוח את הבנות לבית-ספר.

יחסיה של הבת עם אביה, אחיה וקרוביה הגברים: האב היה הדמות הסמכותית בבית. לא היו יחסי קירבה מאוד הדוקים בין האב לבתו, כי צריך להבין שגם האם בעצמה לא נמצאה באופן חופשי במחיצת בעלה - לא היה מצב של שיחה בטלה, ישיבה ביחד וכו'.

בצעירותה שיחקה הבת עם אחיה הצעירים ואף עם זודנים שחיו באותו בנין ושיחקו באותה החצר. אחרי גיל 6-7 שבו מתחיל הגיל של הסכמים בין המשפחות, במקרה ולא נעשו בשעת הלידה, הילדה משחקת פחות עם זודניה. עם הילד המיועד להיות תתנה היא כמעט לא באה במגע גם אם הוא זודנה. מטעמי צניעות בחברה המוסלמית-דתית חבשו גם בנות האנוסים הצעירות כיסוי ראש.

אירוסין: הסכמים נעשו כשהילדה היתה בת 6-7 בין המשפחות, מלבד מקרים בהם נעשתה ההחלטה כבר בזמן הלידה או בחודשים הראשונים. על המאורסים, כאמור, נאסר להימצא זה במחיצת זו יותר מזמן קצר גם בילדותם. הבחירה של הכלה נעשתה בדרך כלל בתוך המשפחה הקרובה וההעדפה היתה שתהיה בת-אח או בת-אחות - זודנית ראשונה.

לעיתים היו מתחתנים בני זוג גם אם הקירבה בין המשפחות היתה רחוקה, במקרה והכלה היתה טובה ויפה.

האירוסין נעשו תמיד ע"י שדכניות גם אם היה מדובר בבני אחים, מכיון שכך היה מכובד יותר. המושג "שדכנית" לא היה במובן המקובל שלו. הכוונה היתה לשליחה. היא ביצעה את השליחות ותיווכה בין המשפחות, אך לא יזמה את השידוך בעצמה (יש לציין שבמקרים מסוימים השליחים היו אנשים מכובדים כמו ראשי העדה וזה תרם לתגובה חיובית יותר להצעה של משפחת החתן). השדכניות נשלחו לבית הכלה אחרי שנראתה הילדה במסיבה, לדוגמה, ומצאה חן בעיני אם החתן המיועד. השדכניות היו בדרך כלל אלמנות מבוגרות שזה היה עיסוקן והן קיבלו על כך מתנות מהמשפחות.

לנערה נאמר שהיא מאורסת. בדרך כלל היא היתה כל כך צעירה שלא הבינה את משמעות העניין. היא רצתה לראות את החתן ולעיתים אחרי שראתה אותו

היא הגיבה בצורה ילדותית - בבכי ובסרבנות, ולפעמים גם בבהלה ובפחד (במיוחד כשהיה החתן המיועד גבר מבוגר). אך הבחירה לא היתה ביזה.

מסיבת האירוסין: משפחת החתן הגיעה אל בית הכלה. את החתן והכלה הכניסו לחדר אחד שבו היו זמן מה לבד (החדר היה בקשר עין עם שאר החדרים בבית). בתום המסיבה עזבה משפחת החתן, אך החתן עצמו נשאר בבית הכלה כמה ימים ככל שבקשו ממנו, וכשרצו ל"שחררו" רמזו בכך שהכינו מאכל מסויים - "צ'ולו נכודו" (שנחשב למאכל חגיגי). לפני ששלחו אותו לביתו מילאו את כיסיו בסוכריות. היו מסיבות אירוסין גם מצד הכלה וגם מצד החתן. בתקופה שבין האירוסין לחתונה היתה משפחת החתן נותנת בהזדמנויות שונות מתנות לכלה. בחג הפורים לדוגמא, היה נהוג לשלוח ביצים צהובות לכלה, ואף משפחת הכלה עשתה מסיבה והזמינה את משפחת החתן. המסיבה היתה בשם הכלה והמאכלים ברובם הובאו ממשפחת החתן.

אשה נשואה כיסתה את פניה במקום ציבורי, אך לא בחצר, כך גם עשתה נערה מאורסת. בחורה מאורסת לא הלכה לבדה למשפחת החתן. אם רצו להתראות הוזמן המאורס לאכול בבית ארוסתו.

חתונה: בין האירוסין והחתונה עבר פרק זמן. האירוסין נעשו בגיל 6-7, כדי שיהיה ברור באופן רשמי שהזוג מאורס. מסיבת האירוסין הרשמית נעשתה בגיל צעיר בגלל הפחד מכך שהמוסלמים ידרשו נערה צעירה למטרות נישואים. אם המאורס היא שקבעה מתי תיערך החתונה. בדרך כלל חיכו עד שהבת תתבגר ותקבל את המחזור החודשי. לעיתים החתונה נערכה לפני כן ואז גרה הכלה בחדר חמותה ולא קיימה יחסי אישות עם בעלה.

גיל הנישואים המקובל לבת היה 8-12, ולבן 17-19 (המבוגרים היו בני 21-23).

תפקידי הכלה בבית החתן: באופן כללי הכלה היתה אמורה לבצע כל מה שהחמות דרשה ממנה. כשהכלה היתה צעירה היא עזרה בעיקר בעבודות נקיון פשוטות וסידור הבית ומעט בבישול, עבודות שעשתה גם בבית אמה. היו גם תפקידים שיוחדו לה בהיותה הכלה הצעירה: כל בוקר היא דאגה להרתיח מים ולמלא את המיחם, היא דאגה שארוחת הבוקר תהיה מוכנה ברגע שהגברים חזרו מבית הכנסת - שמה על המפה לחם וכוסות עבורם. היה מנהג לעשן נרגילה לאחר הארוחה בבוקר ובערב, והיא דאגה להחליף את המים בנרגילה ולהכינה לשימוש. את שאר עבודות הבית היא למדה מהגיסות. החמות היתה שולחת את הכלה הצעירה ללמוד מעט סידור וחומש בזמן שהכלה היתה צעירה והשתעממה

בבית. הלימודים נעשו אצל "רבנית" - אשה שלמדה בעצמה הלכות ומאחר והיתה בקיאה בנושא יותר משאר הנשים היא גם לימדה את הצעירות שנישאו מעט יהדות.

לאשה היה תפקיד חשוב מאוד בבית - היא דאגה והחזיקה את כל עניני הכשרות בבית. האשה כבר בילדותה למדה בבית אמה את ההלכות הבסיסיות, וכשהתחנתה תמותה הוסיפה ולימדה אותה. כל הנשים, ובפרט הזקנות, ידעו את מלאכת ניקור הבשר - "דכיה" - ולימדו את כלותיהן.

נידה: האשה בזמן נידתה לא עבדה במטבח. אלא עשתה בעיקר עבודות נקיון ועבודות יבשות. היא לבשה בגדים מיוחדים שהיתה מחליפה אותם רק לכבוד שבת ונקראו "בגדים אסורים". היא אכלה בכלים מסויימים שהובדלו משאר הכלים (בדרך כלל היו אלה כלים פשוטים ולעיתים אף שבורים). כל בני הבית ידעו מתי האשה נידה.

בתקופה זו היתה ישנה בחדר אחד עם החמות (בפינת החדר) והיו לה כלי מיטה נפרדים שאותם איחסנו במקום מובדל. החמות היא שאמרה לכלתה מתי היא יכולה ללכת לטבול במקוה ולהחליף את בגדיה.

האנוסים שלחו את נשותיהם למקוה טהרה, אבל רבניהם התירו להן לטבול במרחץ פרסי. כעבור דור אחד מן הפרעות הקימו האנוסים מקוה ואת הטבילה עשו הנשים בבית המרחץ היהודי שהוקם.

כשהיו באיזור רוסיה ובאיזור שלא ניתן היה ללכת לטבול במקום סגור, היתה הולכת האשה עם עוד כמה נשים שליוו אותה ועם בעלה שישמור עליהן, אל הנהר וטובלת שם. גם בחורף היא הלכה לנהר ואף שברה את הקרח אם היה צורך בכך.

הנידה כונתה "איסור" וההקפדה על הדינים הקשורים בה היתה חמורה מאוד.

יחסי אשה עם בעלה: האשה כיבדה את בעלה. הוא היה הסמכות בבית והיא קיימה את רצונו. היחסים ביניהם לא הגיעו בדרך-כלל לחיכוכים גלויים או למריבות. היו מקרים בודדים שבהם האשה ברחה לבית אביה כי רבה עם בעלה. במקרה כזה יצא לה שם רע והיא קלקלה אף את שם אחיותיה. מסיבות אלו לא ברחה האשה ואף לא הגיעה למצב שצריך מעשה כזה. בודאי שלא היה מקובל שהיא תענה לבעלה גם אם התקיף אותה.

היחסים בין הכלה לחמות: הכלה פנתה אל החמות בכינוי "שמו" - זו מילת כבוד שפונה אל אדם בגוף שלישי. בדרך-כלל היא דיברה אל החמות רק כשזו

פנתה אליה. החמות היא זו שהדריכה אותה בענייני משק הבית ובהלכות היהודיות הקשורות בו. החמות היא זו שפיקחה על יחסי הכלה עם בעלה היות והיא זו שקבעה מתי תטבול הכלה ותהיה מותרת לבעלה (במקרים מסויימים אם החמות היתה צרת עין היא יכלה למנוע מכלתה להיות עם בנה ואף גרמה לסכסוכים ביניהם, אבל באופן כללי היא רצתה באושר כלתה כי זה גרם לאושרו שלת בנה). כשהחמות היתה כבר מבוגרת ו/או חולה, היתה הכלה מטפלת בה כמו היתה זאת אמה, ואף אם רצתה הכלה ליסוע לבקר את אמה, לא ניתן לה הדבר, כי האחריות הראשית היתה לטפל בחמות.

מעמד החמות: החמות זכתה לכבוד גם מבניה ומכלותיה. היא קבעה מה לבשל ודאגה להזמין את המצרכים המתאימים.

כשהבעל לא נמצא בבית או במקרה שמת, היתה החמות הסמכות הקובעת לגבי בניה ויתר המשפחה גם כשהיו בניה מבוגרים, עדיין היתה היא הסמכות העליונה כמו בענייני נשואים. כאשר זקנה היתה יושבת על מזרון והיו באים ומתיעצים איתה בנושאים שונים. כשנפטרה החמות נכנסה הגיסה המבוגרת לתפקיד בכל הקשור לענייני משק הית.

קשרים של הכלה עם בית הוריה: משפחת הכלה היתה מזמינה את הכלה והחתן לביקור יחד עם משפחת החתן כחודשיים אחרי החתונה. הזוג היה נשאר כמה ימים.

לא היה נהוג שהאשה תלך לביקור אצל הוריה, אלא אם כן הזמינה אותה אמה לבקר יחד עם בעלה ואז זה היה לפרק זמן של שבוע לערך. כשהיא הגיעה לבית הוריה נהגו בה כבאורחת. הגיסות צריכות לפנק ולכבד אותה והיתה לה גם סמכות לדרוש דברים.

אם נערכה מסיבה, חזרה הבת הביתה כדי לעזור. היא עזרה בדברים המכובדים. כמו ענין הבישול וחלוקת האוכל נחשב לתפקיד מכובד.

קשרים חברתיים: קשרים חברתיים לא היו בין נשים וגברים. במסיבות ובשמחות היתה ישיבה נפרדת לגברים ולנשים. גבר זר לא דיבר עם אשה נשואה יותר מכמה מילים.

קשרי האשה עם הסביבה החיצונית: האשה לא יצאה כמעט משטח התצר. את קניית המצרכים השותפים עשה הבעל או גבר אחר במשפחה. הוא יצא לקניות ושלת את המצרכים הביתה בידי שליח במקרה ולא יכול היה להביאם בעצמו. אם הבעל לא היה בעיר גיס דאג לקניות או הבן וכו'. פעם בחודש יצאה האשה כדי לטבול ואז ליוו אותה כמה נשים. נשים יצאו בחבורה גם אם רצו

לקנות בדים ללבוש ושאר הקניות מסוג זה. נשים מבוגרות היו יוצאות לעיתים קרובות יותר, במיוחד אלמנות שדאגו לפרנסת משפחתן והיו עוברות בין הבתים (של היהודים) ומוכרות עבודת רקמה שעשו וכד'. יש לציין כי נשים מבוגרות עבדו ברקמה בעקר בתקופה הקשה שאחרי השמד. במשך הזמן כשמצבם הכלכלי של האנוסים השתפר, כמעט ולא היה מצב שבו אלמנה מבוגרת נאלצה לעבוד למחייתה (ועד העדה תמך בנוקקקים ואף במשפחה הקרובה).

אם הגבר הזמין אדם זר, סוחר לדוגמא, הוא הכניס אותו לביתו ואשתו הביאה כיבוד, אותו היא השאירה ליד הדלת.

אשה נשואה בצאתה לשטח ציבורי, שמה רעלה שחורה על פניה, בתוך החצר הפנימית לא היתה חובת הרעלה. הנשים התכסו במין צעיף שנקרא: "מקינה" שהיה ארוך ואף צבעוני וכאשר גבר זר היה נכנס לחצר הן עטו את הצעיף מיד על ראשן ופניהן. את הצעיף הזה שמו גם ילדות צעירות כאשר היו בחצרות.

נשים יוצאות דופן: בתוך העדה מסופר עד היום על מספר נשים שעשו מעשים מיוחדים בקרב הקהילה וההערכה לגבי פועלן היא רבה.

מסופר על אלמנה בשם בימאני שהגיעה למשהד מבוכרה עם בנה יחיד שמחה, לאחר מות בעלה בבוכרה. כשהגיעו למשהד ראו שאין ליהודים מקוה טהרה ובית מרחץ. בעלי בתים בנו בריכות לאגירת מים שנקראו "פאיאוב" ושם טבלו הנשים. באותו זמן שהגיעה בימאני למשהד, עזבו אותה עדת ה"גברים" (עובדי-אש) שסבלו גם הם מהמוסלמים. כמה ממשפחות העוזבים גרו בשכונת לעידגיאח, השכונה היהודית, והיה להם בית מרחץ שאותו ניסו למכור ללא הצלחה כיון שהמוסלמים ראו בהם טמאים ולא רצו לקנות מהם את בית-המרחץ. בימאני אספה את אנשי העדה והציעה ללהם לקנות את בית המרחץ על מנת שיהיה ליהודים, ואף ישמש את הנשים. אנשי העדה סרבנו לרעיון היות והמחיר היה גבוה מכדי שיהיה באפשרותם לאספו מבני העדה. בנוסף הם טענו, שאין מי שיפעיל את בית המרחץ, שכן צריך פועלים שיסיקו ויתפעלו מקום כזה. זה דרש איסוף עצים וגללי בהמות אותם ייבשו ואחר שמשו כחומר הסקה. בימאני שהיתה אשה מלאת יוזמה, לא רצתה לוותר על הרעיון של בית מרחץ יהודי שנראה לה כל-כך הכרחי, ועל כן אמרה שאם תשלם העדה חצי מהסכום היא תשלים אותו ואף קיבלה על עצמה לדאוג להפעלת המקום.

ואכן כך היה - בית המרחץ נקנה. שמחה, בנה של בימאני דאג לשאוב את המים עבור הבריכות ואסף את חומרי ההסקה. הוא דאג להפעלת המקום בזמן שהגברים הגיעו אליו, ואילו בימאני בעצמה דאגה להפעלתו בזמן שהנשים טבלו

בו. את כל העבודות עשו בהתנדבות. במשך הזמן קיבלו שמחה ובניו את השם "אמבאר - פאזן" - דורך זבל, אך הם התפארו בשם זה. עד היום הזה מזכירים בני העדה את בימאני ובנה ואת גודל פעלם.

שתי נשים נוספות שזכו להערכה בקרב הקהילה:

* **מרים פראגוילה נסרוליף** - היא התאלמנה בגיל 40 ומכיון שהיתה אשה מלאת מרץ ובטחון היא דאגה לפרנסתה. עסקה ברקמה ואף עשתה מעשים שונים בקרב הקהילה - עזרה למשפחות נצרכות ואף ארע מקרה שבו קברו בטעות אשה יהודיה בבית קברות מוסלמי והיא דאגה להעביר את הגופה ואף שילמה כסף לכך.

* **רחל משאתה** - הצטרפה לקהילת האנוסים במשהד אחרי שהשתחררה מהשבי ב"בבא קודרת" (לשם הביאווה האיראנים הנסוגים מהראת עם יהודים נוספים). היא התפרנסה גם ממכירת סחורות בין בתי הקהילה ותוך כדי מכירה היא אספה גם תרומות אותן חילקה בין עניי הקהילה. מסיבה זו היתה לה דריסת רגל בכל בתי היהודים והיא ניצלה זאת ועודדה את הנשים והדריכה אותן בשמירת מצוות הדת. היא השפיעה במיוחד על נשות המתאסלמים, שנטו לקבל עצמם את האסלאם בשלמות, ועודדה אותן לחנך את בניהן שונה מדרך החיים של בעליהן.

אלמנה: אשה אלמנה שלא היה מי שיפרנס אותה, ועד הקהילה נתן לה כסף לפרנסתה. במקרים רבים היא יצאה לעבוד. היא עסקה בקוסמטיקה, תפירה ולעיתים היתה עוברת ומוכרת סחורה מהחנות של משפחת בעלה, כמו בדים. הקליינטיות שלה היו נשות הקהילה.

נישואים שניים: לא היה מקובל שאשה אלמנה תתחתן שנית. משפחת הבעל דאגה לכלכלתה וכלכלת ילדיה. במקרים בודדים בהם לא היתה פרנסה לאלמנה, או שלא היו לה ילדים, היא התחתנה בשנית. במקרה כזה, אם היו לאלמנה ילדים מבעלה הראשון, הם נשארו בבית משפחת הנפטר שם דאגו להם עד הגיעם לגיל הנישואים.

גבר כן התחתן שנית. במקרה והתאלמן או במקרה ואשתו לא הצליחה ללדת במשך עשר שנים, נשא הגבר אשה שניה (את האשמה ראו תמיד באשה). היו מקרים בודדים בהם נשא הגבר אשה שניה, אם אשתו הראשונה לא מצאה חן בעיניו. אך מקרים אלו היו בודדים וקרו בדרך-כלל רק במשפחות ממעמד נמוך שכן מעשה זה היה מלווה בפגיעה חריפה במשפחת האשה הראשונה וברוב המקרים, בני הזוג היו מאותה משפחה (היו מקרים בהם לא רצה הבחור

להתחתן עם האשה שייעדו לו, ומכיון שחייבו אותו, הסכימו מראש להתיר לו לשאת אשה שניה בבוא הזמן).

בכל מקרה, מעט מאוד יהודים נשאו אשה שניה לעומת המוסלמים. נשים שהיו נשואות לאדם אחד חיו בשלום אחת עם השניה (לפחות למראית עין). היו נשים שביוזמתן חיתנו את בעליהן עם אשה נוספת.

גרושין: כמעט ולא היו מקרי גירושין בקהילת האנוסים. סופר על אדם אחד שהתגרש מאשתו כי נעשתה "חופדשיה" - שמה איפור (אודם).

ה. סיכום

קהילת האנוסים במשהד שמרה קרוב למאה שנה על חיי כפילות של מוסלמים כלפי חוץ ויהודים כשרים בחדרי חדרים. האפשרות לקיים מערכת חיים כזו התאפשרה כאמור, מהמצב של סגירות המשפחה כלפי חוץ ומבנה השכונה שאפשרו שמירת המסורת שלא אמורה היתה להיראות לעיני הציבור המוסלמי.

לאשה בקהילת האנוסים היה תפקיד חשוב בשמירת המורשת היהודית והעברתה לדורות הבאים. אפשר לומר שהאשה היא הגורם העיקרי בשמירת המורשת אצל האנוסים: מבחינה טכנית איפשרה האשה קיום של התאספויות חשאיות, כאשר היא יושבת רעולת פנים מתוך למקום המפגש ואדם זר לא העז להכנס לביתה. הלבוש שלה - ההתעטפות בצעיפים, איפשר העברת הפצים שלא היו צריכים להיראות. מסופר על אשה שהעבירה תחת צעיפה ספר תורה אל מקום התפילה המיועד. אך יותר מכך, האשה היא שקבלה מאמה ומחמותה את הדינים לגבי כשרות וטוהרה והיא המשיכה להעביר אותם הלאה לבתה וכלתה. ההקפדה שלה על קיום הדינים והחוקים שהורו לה היתה חמורה מאוד, והיו מקרים בהם הגברים במשפחה נטו להקל ראש בענייני כשרות אך האשה במסירותה ובדבקותה במסורת, המשיכה לקיים חוקים אלו. בשנים הראשונות אחרי השמד, כפי שהזכרתי, בבתי המתאסלמים שלא רצו לשמר את היהדות, חייבו הגברים את נשותיהם לבשל בשר טרף אך הנשים לא טעמו מהמזון אתו בישלו לדרישת בעליהן.

האשה במבנה החברתי כפי שהיה בקהילת האנוסים ובכלל בארצות האסלאם, נשארה בביתה ולא יצאה ממנו - לא באה במגע עם הסביבה ולכן שימרה בנהותה את המסורת ואת הקיים. הגברים שיצאו החוצה, במיוחד בתקופה בה הנטייה שלהם להתבוללות היתה גבוהה הרבה יותר משל נשותיהן

שנשואו בקהילה. גם גברים שלמדו הלכות ויהדות, לא יכלו להקדיש לכך זמן רב בגלל העיסוק שלהם במסחר שהצריך נסיעות לזמן ממושך. צריך להדגיש, שאמנם הגברים הם אלה שלמדו תורה ויהדות בבית המדרש בצורה סדירה ומעמיקה והעבירו את הידע לבני משפחתם, אך **הביצוע** של ההלכות שלמדו, ובעיקר, כאמור של דיני כשרות וטהרה היה תלוי בנשותיהן. **הרצון לשמר את המסורת** בקהילת האנוסים, בה חיו בשתי צורות חיים שעלולות היו ליצור בלבול, ורצון להישדד כיהודים, הביאו לכך שהלכות וחוקים מסויימים נשמרו, אף ביתר הקפדה מקהילות אחרות.

ו. ביבליוגרפיה

- * בן צבי, י. "מדברי ימי אנוסי משהד", ציון, ד' (תרצ"א) עמ' 250-257.
- * לוי, עזריה. "עדות ותעודות לתולדות יהודי משהד", פעמים, 6, עורך: יצחק בצלאל, יד בן צבי, ירושלים, תשמ"א, עמ' 57-73.
- * מזרחי, חנינא, יהודי פרס, הוצאת דביר, תל-אביב, תשי"ט.
- * מזרחי, חנינא, תולדות יהודי פרס ומשורריהם, הוצאת ראובן מס, ירושלים, 1966.
- * ניימרק, אפרים. מסע בארץ קדם, במהדורת אברהם יערי, ירושלים, תשי"ז.
- * נצר, אמנון. "קורות אנובי משהד לפי יעקב דילמאניאן", פעמים, 42, עורך: יצחק בצלאל, יד בן צבי, ירושלים, תשי"ן, עמ' 127-156.
- * פאטי, רפאל. "החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד", עדות ישראל, כרך ב', עורך: אברהם שטאל, עם עובד תל-אביב, 1979.
- * פישל, י"ן. "קהילת האנוסים במשהד", ציון, תרצ"ו, עמ' 49-74.
- * קשאני, ראובן. קהילות היהודים בפרס-איראן, ירושלים, 1980.

מקורות ראשוניים

- * היומן המקורי שכתב פראגולה נצרליוף בירושלים כדי לתעד את היסטוריית האנוסים, ותורגם לעברית ע"י בנו - חנניה לויאן (עזאת נצרליוף) ז"ל.
- * החיבור המקורי של יעקב דילמאניאן שתורגם גם הוא ע"י חנניה לויאן.
- * ראיונות שנערכו עם ארבעה אנשים מיוצאי אנוסי משהד: אדון יצחק בנימיני. גבי שושנה רחמני. גבי שרה בנימיני (בתו של פראגולה נצרליוף). אדון משה רצונאל.